

ON THE ISSUE OF THE RELIGIOUS REVIVAL IN THE DONBAS REGION DURING NAZI OCCUPATION (1941–1943)

Purpose

The article discusses the religious situation in the territory of the Donbas region in 1941-1943. It examines the phenomenon of the so-called «religious revival», which took place in this period, and also the reasons of splash of population's interest in religion. Moreover, it characterizes the principles and the aims of the Wehrmacht's policy in a religious sphere in the territory of the region, analyses the condition and the level of attendance of churches, adduces quantitative information in relation to parishes, religious societies and meetinghouses which functioned in the region.

Approach

Archive documents and the materials of occupation press were used for the writing of the work.

It begins with a short historiographical review of the problem being analysed, at the end of which an author comes to the conclusion about the actualite of the topic of the research. The article points out that in spite of an indisputable significance of a «religious question» in modern Ukraine and of a variety of publications on the noted topic, the problem remains debatable. Furthermore, it contains many contradictions and «white spots».

Findings

The research marks that despite a christian idea was in every way rejected by Hitler for Germany, it was actively used by the invaders for a spiritual enslavement of the ukrainian population.

In addition to this the work emphasizes that with the arrival of the German troops the phenomenon of the religious life activation took place in the territory of Ukraine. Foremost it manifested in building of new temples and restoration of the old ones.

Subsequently, the article underlines that approximately from the middle of 1942 a new stage in relations between the government and the church began. Since then and further on, up to the moment of liberation of the occupied territories, the churches' activity was being increasingly limited by the invaders.

Research implications

The work induces further contemplation in relation to new research problems of the history of occupation of Ukraine and is a payment to the increasing modern historical knowledge.

Value

A profound analysis of the religious life of Ukraine during the Second World War provides thorough comprehension of the ukrainian contemporary history. The investigation of the churches' activity helps to find out the purport of other processes which

took place in a public life of occupied Ukraine and provides a basis for the advanced study of a spiritual life of the Ukrainians.

Keywords: *the Donbas region, the Second World War, occupation, religious policy, religious revival, religious life, church, church service, parishes, clergy, the believers.*

Анастасія Лазуткіна

(аспірантка каф. історії слов'ян ДонНУ. n.rabotyaga@bigmir.net)

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ДОНБАСІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 рр.)

У статті досліджується релігійна ситуація в Донбасі у роки нацистської окупації (1941-1943).

Робота починається з короткого історіографічного огляду проблеми, що аналізується, наприкінці якого автор доходить висновку про актуальність теми дослідження і демонструє, в чому вона полягає.

Дослідник розглядає стан релігійного життя за радянської доби та підкреслює основні прояви антирелігійної політики, яка проводилася керівництвом у 1920-1930-х рр.

У статті зазначається, що всупереч тому, що християнська ідея всіляко відкидалася Гітлером для Німеччини, вона активно використовувалася окупантами для духовного поневолення населення України. Автор виділяє три першочергових завдання органів окупаційної влади в релігійній політиці, згідно з циркуляром Головного управління імперської безпеки «Про розуміння церковних питань на зайнятих землях Радянського Союзу» від 1 вересня 1941 р.

У роботі вказується, що з приходом німецьких військ на території України мало місце явище активізації релігійного життя, яке сучасні вітчизняні та зарубіжні історики часто іменують «релігійним відродженням». В першу чергу, воно проявлялося у будівництві нових храмів та відновленні старих.

Дослідник торкається питання про конфлікт між двома православними течіями, Автономною та Автокефальною, який розгорнувся на території України у зазначений період, та про те, яким чином він вплинув на релігійні настрої населення Донбасу.

Стан інших конфесій та сектантських напрямів в окупованому Донбасі також описується у статті, окремо автор виділяє ставлення німецьких загарбників до протестантських течій. У дослідженні наводяться кількісні дані щодо парафій, релігійних громад та молитовних домів, які функціонували в регіоні.

Не обминаються у роботі такі гострі питання, як ставлення священиків та вірян до окупантів, співпраця із нацистами. Ще один неоднозначний аспект проблеми – рівень релігійності населення в роки окупації та фактори, що на нього впливали, – також не залишився поза увагою дослідника. Торкається він і генераційних відмінностей у ставленні населення до релігії, церкви та священнослужителів.

У роботі згадується, що приблизно із середини 1942 р. розпочався новий етап у владно-церковних відносинах. З того часу і надалі, аж до моменту звільнення захоплених територій, діяльність церков все більше обмежувалася окупантами.

На завершення статті підводяться підсумки проведеного дослідження.

До написання роботи залучено архівні документи та матеріали окупаційної преси.

Ключові слова: Донбас, Друга світова війна, окупація, релігійна політика, релігійне відродження, релігійне життя, церква, богослужіння, парафії, духівництво, віряни.

Активне використання релігійного чинника було невід'ємною складовою планів нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз. Аналіз сучасної історіографії засвідчує наявність значного інтересу українських та зарубіжних дослідників до проблеми становища церкви та вірян на українських землях у роки Другої світової війни.

Наукове дослідження названої теми було розпочато в 60-70-х рр. ХХ ст. у працях українських дослідників в діаспорі (США, Канаді). Здебільшого це церковні історики І.Ф. Власовський [1], А.З. Дублянський [2], Д. Бурко [3], І.В. Губаржевський [4], Б.Р. Боцюрків [5] та ін. Вони, попри своє бажання об'єктивно висвітлити історію церкви в Україні, у більшості випадків вдавалися до одностороннього трактування суті подій. Це спричинено тим, що значна частина з них була очевидцями і учасниками церковного життя в роки війни. Більш ґрунтовно дану проблему вивчали Т. Міненко [6] та В. Косик [7], які використовували матеріали закордонних церковних архівів, що були недоступними для дослідників в Україні.

Російські науковці М.В. Шкаровський [8], О.Ю. Васильєва [9], М.І. Одинцов [10], оцінюють події церковної історії з позицій російського православ'я, не заглиблюючись в історичний український контекст. В площині їх інтересів знаходяться або взаємостосунки радянської влади та РПЦ, або її патріотична діяльність під час Великої Вітчизняної війни.

Серед зарубіжних вчених, які займалися вивченням релігійного питання в умовах окупації й безпосередньо торкалися України, можна назвати К. Беркгофа [11], А. Бойтера [12], М. Бурдо [13], Р. Конквеста [14], Ф. Корлі [15], Дж. Елліс [16], К. Лейн [17], С.П. Рамет [18] та ін.

Зміни у державному та політичному устрої України, які відбулися після 1991 р., істотно вплинули на роль і місце релігії й церкви у соціально-політичному та духовному житті нашого суспільства. У сучасній вітчизняній історіографії релігійна проблематика в умовах окупації стала предметом наукового пошуку Ю.В. Волошина [19], В.В. Гордієнка [20], О.Є. Лисенка [21], І.М. Грідіної [22], В.О. Пащенко [23], Д.М. Титаренка [24]. Українські історики сформулювали низку проблем з даної теми, більшість з яких їм вдалось розв'язати.

Але попри безперечну вагомість «релігійного питання» в нашій країні та розмаїття публікацій проблема щодо стану українських церков та релігійного життя населення під нацистською окупацією і надалі залишається дискусійною.

Її досі вона містить в собі багато протиріч та «білих плям». Нині ж дослідження зазначеної проблематики ускладнюється зміною політичних пріоритетів та конфесійною специфікою деяких регіонів.

За радянської доби всі релігійні конфесії об'єднувало негативне ставлення до них держави, що проявлялося в політиці, спрямованій на поширення атеїзму, як важливого елементу комуністичної ідеології. У 1918 р. в Росії та 22 січня 1919 р. в Україні були прийняті декрети про відокремлення церкви від держави та школи від церкви [25]. 20 лютого 1919 р. РНК УРСР видала декрет «Про цивільний шлюб і про введення книг актів цивільного стану» [26]. Згідно з ним, цивільний шлюб визнавався обов'язковим, а церковний – ні.

Протягом 1920-х – 1930-х рр. з ініціативи партійного та державного керівництва в СРСР проводилася активна антирелігійна політика, проявом якої була заміна релігійних свят на революційні. Майже були заборонені Великодні богослужіння. Внаслідок антирелігійної політики в Сталінській, як і в більшості областей України, до 1940 р. були зачинені всі православні церкви, у Ворошиловградській області діяла лише одна православна церква [27]. Так, будівля Зуєвської церкви в ім'я Живоносного джерела Божої Матері м. Харцизьк використовувалася за прим. значенням до 1937 р., а в період з 1937 р. до 1941 р. була переустаткована під клуб [28]. Храм Петра та Павла м. Харцизьк було закрито у 1925 р. Спочатку будівля церкви використовувалася для культурних потреб селища, пізніше тут розміщувався склад Райспоживспілки. З 1939 р. у будівлі церкви розміщувався хлібозавод [29].

Наприкінці 1930-х років у радянській Україні на легальному положенні залишалось близько 100 православних священиків, однак їм влада офіційно заборонила відправляти службу [30]. Ті священнослужителі, які не загинули у роки радянської влади, працювали дрібними урядовцями, рахівниками, двірниками та сторожами. Так, священик А.Т. Тимоцов, який служив у Ворошиловградській області, мав перерву у культовій діяльності з 1929 р. до 1942 р. За цей час він працював вчителем та бухгалтером [31]. Священик з Юзівської області Г.І. Татарчук мав перерву у церковній діяльності з 1933 р. до 1942 р. В цей час він працював вчителем трудів і тесляром [32]. М.О. Кондратьєв, священик з Юзівської області, в період з 1931 р. до 1942 р. працював різноробом, статистом, вагонщиком, рахівником і бухгалтером [33]. А.П. Симоненко, паламар та ієродиякон з Юзівської області, у 1931-1942 рр. працював сторожем та двірником [34]. Можна навести ще безліч таких прикладів [35]. Частина служителів культу засудили до смертної кари, а іншу – до тривалих строків ув'язнення. Л.І. Фінляндський, священик з Юзівської області, був засуджений за ст. 58-10 КК РРФСР у 1926 р. на 1 рік, у 1932 р. – на 10 років та у 1946 р. – на 10 років, та відправлений відповідно до Соловецьких лагерів, на Біломорканал, до Спаських лагерів [36]. Ворошиловградський священнослужитель І.К. Крещановський був засуджений за тією ж статтею у 1929 р. на 3 роки і в 1945 р. – на 5 років [37]. Але повністю викоренити так звані «релігійні пережитки» радянській владі не вдалося.

Після захоплення німецькими військами українських земель релігійна ситуація в країні зазнала різких змін. Незважаючи на те, що у себе на батьківщині нацисти

пропагували повернення до язичницьких культів, в Україні вони виступали в ролі ревних захисників християнства, «воїнства Христового». Християнська ідея, яка відкидалася Гітлером для «своєї» держави як «мораль рабів», використовувалася німцями для підкорення та поневолення завойованих народів. Нацистські ідеологи прикривали свою розбійницьку війну ім'ям Бога, називали її хрестовим походом, а на солдатських пряжках штампували написи: «Got mit uns», «З нами Бог!» [38].

Глибока інформованість про ставлення радянської влади до релігії та церкви, багатий досвід в інших окупованих країнах Європи переконали керівництво Третього рейху в можливості успішного використання релігійного фактора для впровадження окупаційної політики на території України. У циркулярі Головного управління імперської безпеки (РСХА) «Про розуміння церковних питань на зайнятих землях Радянського Союзу» від 1 вересня 1941 р. виокремлювалися три першочергові завдання органів окупаційної влади: підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизмові; дроблення церков на окремі течії з метою запобігання можливій консолідації «керівних елементів» у боротьбі проти Німеччини; використання церковних організацій для допомоги німецькій адміністрації [39]. Однак конкретні дії окупаційної влади у релігійній сфері не завжди чітко відповідали головній урядовій лінії і значною мірою залежали від підпорядкування регіону та місцевого німецького керівництва.

Спочатку за впровадження релігійної політики на окупованій території відповідало командування групи армії «Південь» на чолі з генералом Рунштедтом. Наприкінці літа 1941 р. на значній частині колишньої УРСР замість військової була запроваджена цивільна адміністрація. Однак наближені до лінії фронту землі залишилися під управлінням військового командування. Вирішенням питань релігійного характеру у військовому штабі займався колишній директор Бреславського Південно-Європейського інституту професор Г. Кох [40], який намагався обмежити повноваження військової адміністрації в церковній сфері до контрольної функції.

З приходом німецьких військ, а в окремих місцевостях раніше – разом із чутками про політичні зміни, – активізувалося релігійне життя. Одразу після окупації німці почали поширювати в містах і селах України плакати, які виголошували: «Доба сталінського безбожництва минула. Німецька влада дає вам змогу знову вільно молитися» [41]. Схема відновлення церковного життя була однаковою практично по всій Центральній та Східній Україні. Всюди знаходились церковні будинки, які знов можна було облаштувати під церкви. Найчастіше це виявлялися цвинтарні церкви, зачинені після 1937 р. Церковні споруди наново фарбувалися, на них встановлювалися «дзвони» (зазвичай – залізничні рейки). Там, де церковні будівлі були зруйновані, громади пристосовували під молитовні будинки школи, клуби, кінотеатри, сільради, навіть їдальні. В Бахмуті, під час окупації, німці почали ремонт Свято-Троїцького собору і дозволили в ньому проводити службу [42]. Церковну службу правили й у Всіхсвятській церкві (настоятелем церкви був вищезгаданий І.К. Крещановський). Німці подарували церкві чавунний дзвін [43]. Святогірський монастир, який у 1939 р., після приєднання західних земель України до СРСР, було закрито, під час війни був відкритий. Але у 1946 р. чер-

нечу громаду остаточно ліквідували [44]. Варто відзначити, що якщо у 1940 р. у Сталінській області жодне культове приміщення не використовувалося за призначенням, то за період окупації православними було відновлено 79 церков та 140 молитовних будинків, де служби проводилися 179 священиками та 139 дяками і псаломниками [45].

Лібералізація ставлення до церкви проявлялася і в дозволах будувати нові храми. З перших днів окупації за наполяганням вірян м. Юзівка, які майже на двадцять п'ять років були позбавлені свободи віросповідання, міська управа надала кращі приміщення під молитовні дома. Центральний молитовний дім був відкритий вже 27 жовтня 1941 р. на Пожарній площі. Пізніше він був освячений управляючим Донецькою єпархією протоієреєм А. Книшевим і отримав назву Преображенського храму. Незабаром відкрилися молитовні дома у Ларинці, Старій Юзівці і Риковці [46]. Загалом у 1941-1942 рр. у м. Юзівка було відкрито дві церкви: Преображенська та Миколаївська, а також десять молитовних домів [47]. У перспективі планувалося будівництво на Пушкінському майдані головного міського кафедрального собору. Цей собор повинен був знаходитися на найвищій точці майдану по осі першої лінії, щоб його було видно від початку головної магістралі міста [48]. Але цей проект так і не був здійснений. У Мариуполі було відкрито декілька церков – у Заводському районі, а пізніше - при заводі ім. Ілліча. Засоби на будівництво храмів збиралися з людей. У міській газеті розміщувалися вдячності громадянам, що внесли гроші на церковні потреби: «Управа Мариупольского православного собора выносит благодарность Верескун Марии Митрофановне за пожертвованные ею 3000 руб. на строительство нового православного собора в городе Мариуполе» [49]. Відкрилися церкви в селах Ялта, Мангуш, Темрюк. Так, 19 квітня 1942 р. в Ялті після заутрені відбулося освячення церкви [50].

Місцеві жителі, в основному жінки, які довгі роки переховували від радянської влади церковні речі, почали нести їх назад до храмів [51]. Жертвувалися кошти, цінні речі на відбудову, прихожани несли збережені ікони, напрестольні хрести, священний посуд, богослужбові книги [52].

Величезний перелік віднайдених речей церковного характеру вже в перші дні окупації ставить під сумнів ефективність впровадження антирелігійної політики на цих землях у попередні роки. Адже населення навіть за складних умов виживання продовжувало охороняти і зберігати «символи своєї віри».

У січні 1942 р. на центральному базарі в Юзівці почала працювати крамниця церковного начиння пана Аліпова. У крамниці продавалися хрести, ікони, рідкісні екземпляри священних книг, картини із зображенням Єрусалиму тощо. Там було навіть перше російськомовне Євангеліє, видане в 1819 р. [53]. Місцеві бджолярі доставляли до крамниці воск для свічок, а зі Святогірська привозили ладан. Крамниця була єдиною в місті і користувалася великою популярністю. Крім приватних осіб тут робили закупівлі церкви і молитовні дома.

З перших днів перебування німців на окупованій території у багатьох місцевостях почали стихійно виникати самодіяльні громадсько-церковні організації, які найчастіше називалися парафіяльними ініціативними групами чи церковними

комісіями, а в містах – церковними радами. До обов'язків членів цих організацій також належав збір коштів на церковні потреби: відновлення храмів, купівля церковного начиння тощо. Так звані «кухольні збори» набули розповсюдження на всій території колишньої УРСР, в тому числі і на території Донбасу [54]. «Старики з хрестами й спеціальними кухлями обходили жителів, збираючи пожертви» [55].

Невдовзі після окупації з'явилися бажані охреститися. Згідно з православною традицією обряд хрещення часто проводився біля річок. Багато людей вінчалися. Хрещення й вінчання залишалися й надалі сталою ознакою релігійного життя під час окупації [56].

Доречи, для перших місяців окупації були характерними масові хрещення та публічні богослужіння. В церквах і молитовних домах щоденно проводились водохрещення дітей, служили молебні, по суботах і напередодні свят - всенощні, по неділях і в святкові дні - літургії. Масові водохрещення стали показовим прикладом звертання людей до церкви на окупованих територіях. 24 серпня 1942 р. на станції Доля протоієрей м. Юзівка Г. Ломакін похрестив 19 дітей віком від одного до шести років [57]. Дослідник Д.М. Титаренко на підставі аналізу окупаційних газет міст області також вказує на масове явище хрещення населення, переважно дітей [58]. Траплялися перепоховання за присутності священика або навіть без нього: відкривалися труни, щоб всередину покласти хрестик чи ікону. Ця практика була заборонена у жовтні 1941 р. [59]. Загалом поховання без участі священика вважалося нелегальним [60].

У деяких випадках представники вермахту та окупаційних властей були присутні на богослужіннях, брали участь у масовому хрещенні дітей і навіть виступали в якості хрещених батьків. Все це здійснювалося з метою показати цивільному населенню позитивне ставлення німецької армії до відродження церкви. Окупанти намагалися протиставити себе попередній «антирелігійній» владі. Натовп вірних набагато легше було використовувати для пропаганди «нової» політики. При цьому самі окупаційні органи пильно стежили як за змістом проповідей, так і за загальною атмосферою в церкві під час богослужінь.

Коли з приходом німців розгорнувся процес релігійного відродження, виявилось, що бажання вірян відкрити церкву часто випереджували можливості єпархіальних управлінь із забезпечення храмів священиками. Оскільки їх не вистачало, населення запрошувало духовних осіб з інших місць для освячення храмів, хрещення, вінчання тощо. Наприклад, у заяві протоієрея М. Холода до бургомистра Будьоннівського району м. Юзівка вказується, що він був присланий Благочинницькою Радою до с. Будьоннівка для відправлення церковних служб і треб [61]. Також в регіонах з'явилися місіонери, представники різних конфесій, які переходили з одного населеного пункту до іншого, проповідуючи і відправляючи служби.

Відомі випадки вирішення кадрових питань, пов'язаних з відсутністю або недостатньою кількістю духівництва, за допомогою військової комендатури: для приїзду священика з іншої місцевості виділялась підвода, надавалося житло тощо [62].

Відновили свою роботу духовні семінарії та академії [63]. Першим кроком єпархіальних управлінь була спроба організувати підготовку священиків по єпархіях. У 1942 р. церкви почали відкривати богословські курси. На ці курси, як правило, приймалися особи не молодше 25 років, які мали не менше, ніж середню освіту. Крім суто теологічних дисциплін слухачам викладались ще й філософія, психологія, педагогіка та українознавство. Термін навчання становив від 4-х до 6-ти місяців. Проте курси не могли повністю задовольнити потребу в духівництві, тому що на них навчалася незначна кількість осіб. До того ж, німці дозволили здійснити лише один випуск восени 1942 р. та заборонили проводити новий набір [64].

Здійснювалася висвята на священиків і більш-менш підготовлених осіб. Це, як правило, були колишні семінаристи, дяки, випускники церковно-вчительських шкіл та інші віряни знайомі зі шкільним уставом. Практикувалася також висвята кандидатів цілими групами.

Безумовно, що повністю розв'язати проблему нестачі духівництва церквам так і не вдалося. Проте, завдяки проведеним заходам ситуація значно покращилася. Але на думку дослідника Ю.В. Волошина, заслуговує на увагу проблема якісного складу духівництва. Висвята мало не всіх бажаючих та відсутність навчальних закладів призвели до того, що його освітній рівень помітно знизився. Наблизившись за своїм інтелектуальним рівнем до основної маси вірян, священик поступово втрачав роль духовного наставника, яку він традиційно відігравав в українському суспільстві. Це підтверджується конкретними фактами, зібраними радянськими органами у 1945 р. [65].

Значний вплив на релігійну ситуацію на окупаційній території мали непрості відносини між православними конфесіями. В Україні в той період діяли дві конфронтуючі православні течії – Автономна та Автокефальна. Суть конфлікту полягала у питанні щодо того, в якій юрисдикції повинна залишитись Українська Православна Церква: Варшавської митрополії чи Московської патріархії. Звідси – проблема канонічності Автокефальної церкви, яка була визнана лише митрополитом Варшавським Діонісієм.

Донині дискусійним залишається питання про співвідношення парафій, храмів та духівництва УАПЦ і АПЦ. Радянські дослідники констатували наявність 500 автокефальних і 500 автономістських приходів перед приходом Червоної армії в Україну [66]. В.І. Алексєєв і Ф. Ставру наводять твердження митрополита Московського і Коломенського Сергія (Страгородського) про те, що в окупованій Україні 55 % православного населення належало до АПЦ, а 40 % – до УАПЦ [67]. Важко сказати, наскільки наведені цифри відображають реальний стан речей, оскільки невідома кількість парафій обох конфесій.

На жаль, немає також ніяких документів або свідоцтв щодо конфесійного підпорядкування церков, відкритих в Донецькій області під час окупації. Дослідниця І.М. Грідіна вважає, що великий відсоток вихідців з центральних регіонів Росії, певний контингент вірян (жінки, люди похилого віку) визначили прихильність місцевого населення Донецької області до традиційного православ'я. Крім того, «революційні» нововведення, начебто заміни церковнослов'янської мови україн-

ською, світського одягу і короткого волосся священнослужителів-автокефалістів, скоріше за все, відштовхували вірян [68]. Все ж необхідно відмітити, що гострота конфлікту між Автономною і Автокефальною церквами позначилася в основному на центральних та західних регіонах України, де знаходилася церковна верхівка обох течій, активно діяли націоналістичні угруповання. У цілому ж, у Донбасі станом на 1943 р. діяло 300 православних приходів [69].

До представників протестантських течій, яких вважали нешкідливими пацифістами, окупанти ставилися лояльно. Їм було надано дозвіл на організацію нових громад, видавництва, здійснення місіонерської праці та поширення літератури. Нерідкими були й випадки, коли окупаційна влада надавала вірянам кращі будинки для проведення постійних богослужінь [70]. За таких умов протестантський рух набув значних масштабів.

За даними архівних матеріалів, у Будьоннівському районі м. Юзівка діяло 3 громади євангельських християн-баптистів: у х. Самсонові прихід налічував 17 осіб, у с. Безіменне – 19 осіб, у с. Будьоннівка – 17 осіб [71]. Згідно з додатком 2 до звіту відділу VII (військового управління) 1-ї танкової армії за 30 червня 1943 р., у районі Горлівки знаходилося 3 баптистські общини та в районі Дзержинська – 2 баптистські общини. Кількість прихильників в них була невеликою, переважно від 50 до 150 осіб [72]. Існують дані, що загалом у Донбасі станом на 1944 р. діяло 95 громад євангельських християн-баптистів та 4 громади адвентистів сьомого дня [73]. У цілому ж, у Східній Україні на той час налічувалося 713 баптистських громад, в яких було 32000 членів [74].

Що стосується п'ятидесятницьких громад, то під час Другої світової війни вони також вийшли з підпілля та поновили проповідь Євангелія. Показовою з цього приводу є діяльність п'ятидесятників воронаєвського напрямку (Християни євангельської віри (ХЄВ)), які за воєнних років активізували свою діяльність та збільшили кількість прихильників. Активізували діяльність воронаєвці і у Донбасі, а саме: у Юзівці, Жданові, Краснодоні, Волновасі, Горлівці та інших містах [75].

У цілому, в Україні за воєнних часів активізували свою діяльність майже всі п'ятидесятницькі напрямки, в тому числі: мурашківці, суботствующі п'ятидесятники, сіоністи, євангельські християни в дусі апостольському, громади Християн віри євангельської та Християн євангельської віри. Завдяки місіонерській роботі лідерів руху Євангельських християн п'ятидесятників-сіоністів (ЄХПС), які також поновили свою діяльність у період Другої світової війни й у перші післявоєнні роки, їх віровчення поширилося на різні області України, наприклад, на Ворошиловградську область [76].

У Донбасі діяли і прихильники сектантських напрямів православ'я («Істинно православна церква», іоанніти та ін.). За існуючими даними, у 1943-1945 рр. тут було 3 діючі громади старообрядців, та 1 громада духовних християн-молокан [77].

У регіоні були також католики, іудеї та мусульмани, проте їм не дозволялося створювати релігійні громади.

Священик в роки окупації перебував у складній ситуації, відчуваючи на собі тиск як з боку окупаційної влади, так і з боку націоналістичного та радянського

підпілля. Тому кожен пастир обирав власну модель поведінки, що визначалася його переконаннями, життєвим досвідом, загальною культурою тощо.

Сергій Страгородський звернувся з посланням до народу 22 червня 1941 р., у перший день війни. Він переконував священників не залишатися безмовними свідками, тим більше, не піддаватися думкам про можливі вигоди за другим боком фронту, що було б за його словами «прямою зрадою Батьківщині і своєму пастирському обов'язку» [78]. У жовтні 1941 р. Сергій виступив із посланням, яке засуджувало тих священнослужителів, які, опинившись під окупацією, розпочали активно співробітничати з окупантами, а 11 листопада 1941 р. митрополит звернувся до вірян з третім посланням [79].

Треба зазначити, що, не дивлячись на це, з самого початку окупації розроблені нацистами заходи відносно релігії мали успіх: значна частина духівництва і мирян повірила пропаганді. Українська громадськість, на думку І.М. Грідіної, спочатку прихильно ставилася до окупантів, пов'язуючи з ними невиразні надії, вміло підтримані нацистською пропагандою, на поліпшення своєї долі, можливості для національно-культурного, навіть державного будівництва [80]. Прихід німців розглядався деякими як порятунок віри і Церкви [81]. Тогочасні газети, особливо перших місяців окупації, сповнені великої кількості відкритих листів, звернень, заміток, у яких місцевим населенням та вищим духівництвом висловлювалася прихильність до німецької влади [82]. В Юзівській області мали місце численні випадки богослужінь за «визволення від більшовизму», вітання священниками окупантів, святкування іменин Гітлера. Зрозуміло, що священники добре пам'ятали ставлення до церкви та до них особисто партійно-радянського апарату у 1920-1930-ті рр. На думку О.Є. Лисенка, М.І. Михайлуци та І.І. Поїздник, важко визначити, наскільки вони відповідали справжнім поглядам православних ієрархів та впливали на формування позиції парафіяльного священства, тому що це питання є досить дискусійним [83]. Мабуть більш доцільним уявляється говорити про вимушену, здебільшого ситуативну, а не системну підтримку церквою окупантів, яка мусила враховувати і еволюцію настроїв населення у ставленні до них.

Значна частина духівництва після реєстрації своєї діяльності в окупаційних органах на місцях була змушена підписати «зобов'язання послуху» новій владі. Однак, як свідчать німецькі документи, часто парафіяльне духівництво намагалось обійти розпорядження влади або виконувало їх лише частково. Основною причиною таких дій окупанти вважали негативну оцінку парафіянами окремих «урядових проповідей». Це насамперед заклики про допомогу німецькій армії у місцях, з яких більшість чоловіків, синів і братів парафіянок було мобілізовано до Червоної армії, та до «добровільної згоди на виїзд у Німеччину». У таких місцевостях відвідування церкви зменшувалося, а авторитет священника різко знижувався [84].

Потрібно наголосити, що досить часто невиконання або лише часткове виконання урядових розпоряджень пояснювалося духівництвом в приватних розмовах їхньою невідповідністю християнським традиціям і нормам. Практичного прояву така позиція набула, зокрема, у ставленні більшості священнослужителів до знищення окупантами єврейського населення. Так, згадуваний вище священник

Всіхсвятської церкви м. Бахмут І.К. Крещановський під час окупації у підвалах церкви переховував поранених червоноармійців, євреїв, надавав їм допомогу харчами та документами [85]. Відомий письменник, засновник Всесвітньої Ради миру І.Г. Еренбург у романі «Люди, роки, життя» описує свою зустріч у Слов'янську зі священником Крещановським, який розповів йому про страшну трагедію євреїв Артемівська в січні 1942 р., які були заживо замуrowані німцями в гіпсовій шахті [86]. За свою діяльність І.К. Крещановський був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеню.

Достовірність даних щодо співпраці православного духівництва як з радянською, так і німецькою розвідкою встановити досить важко. Адже більшість із них була звинувачена у шпигунстві за відсутності ґрунтовних доказів: часто лише за свідченнями «доброзичливця» чи інформатора, наявності листівок, пастирських послань чи проповідей у «невірному руслі».

Залежність від жорстких військових обставин відчували на собі всі жителі окупованих територій. Межа релігійної свободи була досить хитка. Кожен, вирішуючи для себе питання відкритого перебування в релігійній громаді, активної підтримки певної релігійної конфесії чи навіть систематичного відвідування церкви, повинен був враховувати всі можливі ризики окупаційної доби. Тож не дивно, що дані про участь населення в тогочасному релігійному житті мають досить суперечливий характер.

Згідно з окремими німецькими повідомленнями відвідування церков в деяких окупованих регіонах було «дуже високим» [87]. Однак більшість населення ходила до церкви лише під час важливих релігійних подій [88]. Ця ситуація була характерною і для великих міст Східної України. Цікавим видається таке порівняння. На початку 1940-х рр. у Юзівській області участь у демонстраціях 7 листопада брало приблизно 500000 осіб, а церкви на Великдень відвідувало 380000 – 403000 осіб, що не набагато менше за кількість учасників жовтневих демонстрацій. Активно святкувались й інші релігійні свята: день Святої Трійці, Спас, Різдво Христово і т. д. [89]. За свідченнями очевидців, юзівський Преображенський храм у святкові дні відвідували до 500 і більше вірян. Але бували й такі випадки, коли вони не могли розміститися в соборі. Тоді богослужіння проводилися у дворі храму [90].

Головне командування Вермахту на Східному фронті в 1943 р. видало спеціальне оголошення до святкування Воскресіння Господнього: «Паска є для усіх українців та росіян самим великим святом всього року» [91]. Управам доручалося видати німцям пайки. У великий четвер наказувалося скоротити комендантську годину, а у ніч із суботи на неділю її відмінити. Вихідними вважати 3 дні після Воскресіння Господнього. Всі ці дні посилено мали працювати театри та кіно [92]. У той же час, враховуючи, що скупчення великої кількості людей під час святкування Великодня (при чому йшлося не лише про суто церковні, але й про світські заходи) може бути використане в цілях, небажаних для окупантів, було наголошено на необхідності залучення для спостереження за ходом святкування усіх перекладачів та довірених осіб. Певні заходи під приводом святкування Великодня були передбачені навіть для радянських військовополонених [93]. З метою отримання

прихильності селян до німецького режиму, 25 квітня 1943 р., на Великдень, для них було організовано вручення Актів на приватне володіння 1 гектаром землі кожною селянською родиною Артемівського району [94].

Згідно з висновками К. Беркгофа, при більш глибокому вивченні ставлення населення до церкви й релігії є складнішим. Наприклад, масова участь у реконструкції храмів на селі, можливо, була не стільки виявом побожності, скільки зумовлювалася поширенням думки про те, що будівництво є найбільш виразним символом ліпшого життя, на яке люди сподівалися. Поняття «нове життя» передбачало також наявність вільної від праці неділі, чого в 1930-х рр. члени селянської родини рідко могли мати [95]. Цілком вірогідно, що стрімке поновлення релігійного життя було реакцією на радянський період – щось на кшталт святкування краху радянської системи [96].

Прихильність селян до церкви значною мірою залежала від особистої поведінки священика. Страх облав у храмі для вивезення на роботу до Німеччини, побоювання виявити себе віруючим християнином з огляду на можливе повернення радянської влади (так само як і «невіруючим комуністом») часто впливали на рішення щодо присутності в церкві [97].

Слід звернути увагу й на генераційні відмінності. Це зазначає сучасник тих подій протоієрей Д. Бурко: «Тріумфом духовної радості народу були в містах і селах дні свячення церков, тих будівель, в яких починалися богослужіння. Люди, що понад 20 років жили під режимом, тепер в духовному пориві доходили екстазу. Правда, той людський здвиг, що “прагнув до Бога Живого”, складався переважно з людей старшого віку, молоді приходило на богослужіння значно менше, ніж у дорадянські часи; комсомол, антирелігійна пропаганда в школі і у всіх виховних закладах СРСР таки встигли отруїти багато молодих душ безбожністю» [98]. Дійсно, ті, кого можна було окреслити як комсомольське покоління (народжені в 1920-х – 1930-х рр.), мало цікавилися церквою. Переважна їх більшість взагалі не відвідували церкви. Вони допомагали реконструювати храми, проте робилося це передусім із почуття солідарності, а також тому, що вони досі ніколи не бачили служби. На початку осені 1941 р. Сіпо й СД підраховали, що принаймні половина молодого покоління України дотримується атеїстичних поглядів [99]. Утім молодь швидко з'ясувала, що церковна служба є не такою цікавою, як, скажімо, кіно. Молоді люди в церкві часто поводитись як у цирку, приміром торкалися священницьких шат [100]. Німецький капелан, який тривалий час перебував в українських селах, відзначав, що «релігійне життя» за німців існувало «лише <...> серед старшого покоління – тих, кому було понад 35 років». Молоді (до 25 років) майже всі були «цілковито відсторонені й індиферентні» щодо релігії [101]. Слід, також, вказати, що багато людей за 35 років теж були байдужими до релігії.

Утім за твердженням О.Є. Лисенка, М.І. Михайлуци та І.І. Поїздник, за умов жорсткого впровадження окупаційної політики фактор відвідування церкви важко розглядати як показник рівня релігійності [102]. У важкий військовий час віра для багатьох стала єдиним опертям. Цьому також сприяли зміцнення структури самої церкви, зростання кількості храмів та священнослужителів, місіонерська праця

серед вірян, відкрита опозиція окупаційній владі деяких представників духівництва, участь священників в організації благодійної діяльності тощо.

Окупаційна влада була здивована розмахом релігійного відродження в Україні. Так, у бюлетені Поліції безпеки та СД від 21 вересня 1942 р. щодо стану в окупованих територіях відзначалось, що «значні маси народу, особливо селяни, незважаючи на старання більшовиків, залишились вірними вірі і рідній церкві <...>. Церкви переповнені молящими, священники мають так багато справ (охрещення, причащення, шлюби, вдячні молебні, похорони, панахиди), що ледь з ними впраються, число тих, хто причащається, та дітей, яких охрещують, різке велике, віряни з ретельністю та самопожертвою піклуються про ремонт та оздоблення своїх церков; священні речі, які під час пограбування церков більшовиками були врятовані та сховані вірянами, знов повертаються ними до церкви <...>. Попит на книги релігійного змісту такий великий, що вони миттєво розкупаються» [103].

Такі зміни в релігійному житті не влаштували окупаційну владу. Вже на початку червня 1942 р. розпочався новий етап у владно-церковних відносинах: окупанти перейшли від спостереження та контролю за основними конфесіями до політики обмеження діяльності церков. Основними напрямками її впровадження, згідно з дослідженнями Ю.В. Волошина, були: широке використання впливу вищого духівництва у власних інтересах; неприпустимість організаційного зміцнення церков; обмеження суто релігійної праці церкви серед населення; подальша підтримка церковного розколу і міжконфесійної ворожнечі [104].

Основою законодавчої бази нового курсу німецької влади у релігійній сфері стало розпорядження А. Розенберга від 13 травня 1942 р. Так, в інструкції міністра окупованих східних областей зазначалося: «1. Релігійним групам категорично забороняється займатися політикою. 2. Релігійні групи мають бути розділені за національною та територіальною ознаками. При цьому національна ознака повинна дотримуватися особливо суворо під час добору керівництва релігійної групи. Територіально релігійні об'єднання не повинні виходити за кордони генерал-округу, тобто приблизно, щодо Православної церкви, за межі єпархії. 3. Релігійні товариства не повинні перешкоджати діяльності окупаційної влади. 4. Особлива пересторога рекомендується щодо Руської православної церкви, що є носієм ворожої Німеччині російської національної ідеї» [105].

Тож не дивно, що кількість опозиційних проявів у середовищі духівництва з другої половини 1942 р. різко зросла. Попри те, що окупанти докладали величезних зусиль для поглиблення і загострення міжконфесійних протиріч, серед українського духівництва дедалі більше прихильників гуртувала об'єднавча тенденція.

У 1943 р. розпочався найтяжчий для українського православ'я період. Німецька армія зазнавала значних втрат на фронті. Для мобілізації всіх можливих матеріальних ресурсів постійно посилювався тиск на населення окупованих регіонів, що призвело до вибуху опозиційних проявів. Церква не стала винятком. Пізнавши ціну релігійної свободи в умовах окупації, значна частина духівництва почала допомагати підпільним організаціям радянського спрямування, партизанам. Священнослужителі надавали матеріальну допомогу сиротам і родинам загиблих.

У церквах священники читали проповіді із закликами надати пожертвування для поранених, хворих, допомогти родинам загиблих фронтовиків. Люди відгукалися на ці заклики. У м. Новий Донбас Сніжнянського району Юзівської області була створена «Комісія допомоги людям». 16 грудня 1942 р. перед «великим святом Різдва Христового» голова Комісії Барановський закликав населення до збору продуктів і «взагалі всього, що люди можуть жертвувати» для знедолених сиріт, вкрай бідних сімей, безпомічних інвалідів, військовополонених [106].

Таким чином, упродовж 1941-1943 рр. релігійна політика окупантів зосереджувалася на забезпеченні інтересів Третього рейху. Зовнішня релігійна толерантність нової адміністрації різко контрастувала з атеїстичною політикою попереднього режиму. Такі поступки в релігійній сфері успішно компенсувалися за рахунок систематичного використання владою авторитету духівництва для забезпечення власних інтересів. Окупанти проявили цинічний прагматизм: намагалися не допустити дроблення церков на неконтрольовану множини та перешкодити зміцненню будь-якої релігійної організації. Використання німецької владою релігійних почуттів населення в контексті перетворення його в покірну робочу силу виявилось навіть більш цинічним, ніж відверта сталінська антирелігійна політика. У свою чергу, відновлення церковного життя на окупованих нацистами територіях стало одним з найважливіших чинників, які змусили радянський уряд переглянути релігійну політику держави.

Більша частина духівництва, не дивлячись на суперечки правлячих архієреїв, на складну ситуацію воєнних років, перебуваючи під тиском різних політичних сил, залишилася вірною своєму покликанню не лише словом, а й ділом, виконувала свій основний обов'язок – не давала спустошитись людським душам у тяжких випробуваннях, коли навіть поняття моралі було поставлено під сумнів. Люди йшли до церкви, відчуваючи потребу в задоволенні своїх релігійних почуттів, загострених стражданнями війни, зневірившись у політиках і диктаторах, і це допомогло багатьом витримати суворі випробування окупаційної доби.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджується релігійна ситуація в Донбасі у роки нацистської окупації (1941-1943). У статті зазначається, що всупереч тому, що християнська ідея всіляко відкидалася Гітлером для Німеччини, вона активно використовувалася окупантами для духовного поневолення населення України. У роботі вказується, що з приходом німецьких військ на території України мало місце явище активізації релігійного життя, яке сучасні вітчизняні та зарубіжні історики часто іменують «релігійним відродженням». В першу чергу, воно проявлялося у будівництві нових храмів та відновленні старих. У роботі доводиться, що приблизно із середини 1942 р. розпочався новий етап у владно-церковних відносинах. З того часу і надалі, аж до моменту звільнення захоплених територій, діяльність церков все більше обмежувалася окупантами.

Ключові слова: Донбас, Друга світова війна, окупація, релігійна політика, релігійне відродження, релігійне життя, церква, богослужіння, парафії, духівництво, віряни.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется религиозная ситуация в Донбассе в годы нацистской оккупации (1941-1943).

Работа начинается с короткого историографического обзора проблемы, которая анализируется, в конце которого автор приходит к выводу об актуальности темы исследования и демонстрирует, в чем она заключается.

Исследователь рассматривает состояние религиозной жизни в советское время и подчеркивает основные проявления антирелигиозной политики, которая проводилась руководством в 1920-1930-х гг.

В статье отмечается, что вопреки тому, что христианская идея всячески отвергалась Гитлером для Германии, она активно использовалась оккупантами для духовного порабощения населения Украины. Автор выделяет три первоочередных задания органов оккупационной власти в религиозной политике, согласно циркуляру Главного управления имперской безопасности «О понимании церковных вопросов в занятых областях Советского Союза» от 1 сентября в 1941 г.

В работе указывается, что с приходом немецких войск на территории Украины имело место явление активизации религиозной жизни, которое современные отечественные и зарубежные историки часто именуют «религиозным возрождением». В первую очередь, оно проявлялось в строительстве новых храмов и восстановлении старых.

Исследователь касается вопроса о конфликте между двумя православными течениями, Автономным и Автокефальным, который развернулся на территории Украины в отмеченный период, и о том, каким образом он повлиял на религиозные настроения населения Донбасса.

Состояние других конфессий и сектантских направлений в оккупированном Донбассе также описывается в статье, отдельно автор выделяет отношение немецких захватчиков к протестантским течениям. В исследовании приводятся количественные данные относительно парафий, религиозных обществ и молитвенных домов, которые функционировали в регионе.

Не обходятся стороной в работе такие острые вопросы, как отношение священников и верующих к оккупантам, сотрудничество с нацистами. Еще один неоднозначный аспект проблемы – уровень религиозности населения в годы оккупации и факторы, которые на него влияли, – также не остался вне поля зрения исследователя. Касается он и генерационных отличий в отношении населения к религии, церкви и священнослужителям.

В работе упоминается, что приблизительно с середины 1942 г. начался новый этап в правительственно-церковных отношениях. С того времени и в дальнейшем, вплоть до момента освобождения захваченных территорий, деятельность церквей все более ограничивалась оккупантами.

В завершение статьи подводятся итоги проведенного исследования.

При написании работы использованы архивные документы и материалы оккупационной прессы.

Ключевые слова: Донбасс, Вторая мировая война, оккупация, религиозная политика, религиозное возрождение, религиозная жизнь, церковь, богослужение, парафии, духовенство, верующие.

SUMMARY

The article discusses the religious situation in the territory of the Donbas region during the nazi occupation (1941-1943). The researcher examines the state of religious life in soviet times and underlines the main examples of manifestation of an anti-religious policy which was being conducted by the leadership in the 1920's-1930's.

The work doesn't bypass such pungent questions as the priests' and the believers' attitude to the invaders, collaboration with the nazis. Another ambiguous aspect of the problem – a level of the population's religiosity during the occupation years and the factors which influenced on it, – also did not remain out of the researcher's eyeshot. The work mentions that approximately from the middle of 1942 a new stage in relations between the government and the church began. Since then and further on, up to the moment of liberation of the occupied territories, the churches' activity was being increasingly limited by the invaders.

Keywords: the Donbas region, the Second World War, occupation, religious policy, religious revival, religious life, church, church service, parishes, clergy, the believers.

Примітки:

1. Власовський І.Ф. Нарис історії Української православної церкви: в 4-х т. / І.Ф. Власовський. – К.: Либідь, 1998. – Т.4. – Ч.1,2. – 381, 416 с.
2. Дублянський А., протоієрей. Тернистим шляхом життя митрополита Никанора Абрамовича. До 20-ліття архіпастирського служіння. 1942-1962 / А. Дублянський. – Лондон: Видання Генерального церковного управління УАПЦ у Великій Британії, 1962. – 60 с.
3. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя / Д. Бурко. – Нью-Джерсі: Саут-Бавнд-Брук, 1988. – 390 с.
4. Губаржевський І.В. Основи українського православ'я / І.В. Губаржевський. – Чикаго, 1970. – 78 с.
5. Wociurkiw B.R., Strong J.W. Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe / B.R. Wociurkiw, J.W. Strong, J.K. Laux. – Macmillan, 1975. – 412 p.
6. Міненко Т. Православна церква в Україні під час Другої світової війни / Т. Міненко. – Вінніпег, Львів: Видання Львівського музею історії релігії «Логос», Колегія Св. Андрія, 2000. – Т.1. – 392 с.
7. Косик В.М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В.М. Косик. – Львів: НТШ, 1993. – 660 с.
8. Шкаровский М.В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь / М.В. Шкаровский. – М.: Вече, 2007. – 512 с.
9. Васильева О.Ю., Журавский А.В., Фирсов С.Л. Русская Православная Церковь в XX веке / О.Ю. Васильева, А.В. Журавский, С.Л. Фирсов. – М.: Изд-во

- Сретенского монастыря, 2007. – 485 с.
10. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / М.И. Одинцов. – М.: РАГС, 1995. – 222 с.
 11. Berkhoff K.C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / K.C. Berkhoff. – Cambridge: Harvard University Press, 2004. – 463 p.
 12. Boiter A. Religion in the Soviet Union / A. Boiter. – Michigan: Praeger, 1980. – 88 p.
 13. Bourdeaux M. Opium of the People: the Christian Religion in the U.S.S.R. / M. Bourdeaux. – London: Faber, 1977. – 247 p.
 14. Conquest R. Religion in the U.S.S.R. / R. Conquest. – London: Praeger, 1968. – 135 p.
 15. Corley F. Religion in the Soviet Union: an Archival Reader / F. Corley. – New York: New York University Press, 1996. – 402 p.
 16. Ellis J. The Russian Orthodox Church: a Contemporary History / J. Ellis. – London: Croom Helm, 1986. – 531 p.
 17. Lane C. Christian Religion in the Soviet Union: a Sociological Study / C. Lane. – London: George Allen & Unwin, 1978. – 256 p.
 18. Ramet S.P. Religious Policy in the Soviet Union / S.P. Ramet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 384 p.
 19. Волошин Ю.В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Ю. Волошин. – Запоріжжя, 1997. – 17 с.
 20. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107-119; Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Гордієнко. – К., 1999. – 17 с.
 21. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні, 1943-1946 / О.Є. Лисенко. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1997. – 404 с.
 22. Грідіна І.М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр.: людський вимір: дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Грідіна. – Донецьк, 2001. – 224 с.
 23. Пащенко В.О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-х – початку 1990-х років / В.О. Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.
 24. Титаренко Д.М. Політика нацистської окупаційної влади щодо церкви у зоні військової адміністрації / Д.М. Титаренко // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 1(41). – С. 131-137.
 25. Бажан О.Г. Особливості державно-церковних відносин в Українській РСР у другій половині 1940-х рр. / О.Г. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – Вип. 9. – С. 164.
 26. Грідіна І.М. – Вказ. твір. – С. 134.
 27. Там само. – С. 211.

28. Харцызск: время, события, люди. – Т.1. – К.: КРИОН, 2009. – С. 151.
29. Там же. – С. 155.
30. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / К. Беркгоф // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 17.
31. Державний архів Донецької області (далі – Держархів Донецької обл.), ф. Р-4021, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
32. Там само, арк. 4.
33. Там само, спр. 3, арк. 17.
34. Там само, спр. 4, арк. 26.
35. Там само, спр. 2, арк. 8; Там само, спр. 1, арк. 2; Там само, спр. 3, арк. 3; Там само, спр. 4, арк. 28, 46; Там само, спр. 6, арк. 9, 14, 16.
36. Там само, спр. 1, арк. 26.
37. Там само, спр. 3, арк. 40.
38. Донецкий вестник. – 1942. – 15 января. – С. 2.
39. Лисенко О.Є. Релігійне життя в Україні (1941-1946 рр.) / О.Є. Лисенко, М.І. Михайлуца, І.І. Поїздник // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: в 2-х кн. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн.2. – С. 178-179.
40. Там само. – С. 179.
41. Беркгоф К. – Вказ. твір. – С. 18.
42. Татаринов С.Й. Історія православ'я Донеччини (XVIII-XX століття) / С.Й. Татаринов, Н.О. Тутова. – Артемівськ, 2010. – С. 144.
43. Там само.
44. Волошин Ю.В. – Вказ. твір. – С. 12.
45. Держархів Донецької обл., ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 65; Донецкий вестник. – 1942. – 18 января. – С. 2.
46. Донецкий вестник. – 1941. – 15 ноября. – С. 3.
47. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 1, спр. 2, арк. 89.
48. Мариупольская газета. – 1941. – 25 декабря. – С. 3.
49. Мариупільська газета. – 1942. – 2 червня. – С. 2.
50. Там само.
51. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. – С. 112.
52. Держархів Донецької обл., ф. Р-2586, оп. 1, спр. 5, арк. 1-29; Там само, спр. 3, арк. 1-12; Там само, спр. 4, арк. 15; Там само, спр. 6, арк. 38; Там само, спр. 1, арк. 41-42, 45, 58, 64-65.
53. Донецкий вестник. – 1942. – 27 октября. – С. 3.
54. Держархів Донецької обл., ф. Р-2586, оп. 1, спр. 3, арк. 8; Там само, спр. 1, арк. 63, 65.
55. Лисенко О.Є, Михайлуца М.І., Поїздник І.І. – Вказ.твір. – С. 180.
56. Український голос. – 1942. – 12 березня. – С. 3; Держархів Донецької обл., ф. Р-1790, оп. 1, спр. 3, арк. 2, 54, 122; Там само, ф. Р-1772, оп. 1, спр. 1, арк. 53; Там само, спр. 9, арк. 61-62.

57. Донецкий вестник. – 1942. – 30 августа. – С. 4.
58. Татаринов С.Й. – Вказ. твір. – С. 144.
59. Беркгоф К. – Вказ. твір. – С. 23.
60. Там само.
61. Держархів Донецької обл., ф. Р-1772, оп. 1, спр. 1, арк. 169.
62. Там само, спр. 21, арк. 14.
63. Бажан О.Г. – Вказ. твір. – С. 171.
64. Дніпрова хвиля. – 1943. – 21 серпня. – С. 2.
65. Бажан О.Г. – Вказ. твір. – С. 178.
66. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944: в 2-х кн. / Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1985. – Кн.2. – С. 183.
67. Alekseev V., Stavrou T.G. The Great Revival: the Russian Church under German Occupation / V. Alekseev, T.G. Stavrou. – Minneapolis: Burgess Publishing, 1976. – P. 172.
68. Добров П.В., Грідіна І.М. Церковне життя Донецька в роки війни (1941-1945) / П.В. Добров, І.М. Грідіна // Міжнародна студентська наукова конференція «Історія очима молодих дослідників»: зб. наук. пр. – Донецьк, 1999. – Т.1. – С. 165.
69. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.). – С. 13.
70. Грушова Т.В. Український п'ятидесятницький рух під час Другої світової війни / Т.В. Грушова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – Вип. XV. – С. 155.
71. Держархів Донецької обл., ф. Р-1772, оп. 1, спр. 14, арк. 33-36.
72. Сусликов В.Є. Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941-1950): історичний нарис та джерела / В.Є. Сусликов, Д.М. Титаренко. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – С. 264-265.
73. Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.) / І.М. Грідіна. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 373.
74. Там само. – С. 374.
75. Солдатенко В.Е. Пятидесятники / В.Е. Солдатенко. – Донецьк: Донбасс, 1972. – С. 13.
76. Москвитин И.А. Во что они верят / И.А. Москвитин. – Симферополь: Таврия, 1971. – С. 11.
77. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.). – С. 13.
78. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Д.В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – С. 184.
79. Там же. – С. 184-185.
80. Грідіна І.М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945рр.: людський вимір. – С. 211.
81. Донецкий вестник. – 1942. – 1 января. – С. 1; Держархів Донецької обл., ф. Р-1612, оп. 1, спр. 5, арк. 37.

82. Донецкий вестник. – 1942. – 1 января. – С. 1-2.
83. Лисенко О.Є, Михайлуца М.І., Поїздник І.І. – Вказ.твір. – С. 187.
84. Там само.
85. Татаринов С.Й. – Вказ. твір. – С. 146.
86. Там само.
87. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 161, арк. 55.
88. Беркгоф К. – Вказ. твір. – С. 28.
89. Держархів Донецької обл., ф. Р-1807, оп. 1, спр. 3, арк. 76; Там само, ф. Р-1597, оп. 1, спр. 3, арк. 3, 12, 14-15, 25, 30, 33, 36, 38; Там само, ф. Р-1738, оп. 1, спр. 6, арк. 10, 53.
90. Добров П.В., Грідіна І.М. – Вказ. твір. – С. 164.
91. Донецкий вестник. – 1943. – 1 мая. – С. 4.
92. Держархів Донецької обл., ф. Р-1772, оп. 1, спр. 16, арк. 79, 87; Там само, ф. Р-1583, оп. 1, спр. 1, арк. 33.
93. Донецкий вестник. – 1943. – 1 мая. – С. 4.
94. Там само; Держархів Донецької обл., ф. Р-1772, оп. 1, спр. 9, арк. 74.
95. Беркгоф К. – Вказ. твір. – С. 24.
96. Там само.
97. Лисенко О.Є, Михайлуца М.І., Поїздник І.І. – Вказ.твір. – С. 189.
98. Бурко Д. Відродження Української Церкви в 1941-43 роках / Д. Бурко // Рідна Церква. – Торонто, 1963. – Ч.56. – С. 4.
99. Беркгоф К. – Вказ. твір. – С. 30.
100. Там само.
101. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 26, арк. 30-33; Донецкий вестник. – 1942. – 18 января. – С. 2.
102. Лисенко О.Є, Михайлуца М.І., Поїздник І.І. – Вказ.твір. – С. 189.
103. Яковлева Н.С. Третий рейх и православная церковь / Н.С. Яковлева // Наука и религия. – 1995. – № 5. – С. 22.
104. Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю.В. Волошин. – Полтава: Полтавський державний педінститут ім. В.Г. Конроленка, 1997. – С. 20.
105. Регельсон Л. Трагедия Русской церкви. 1917-1945. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1996. – С. 510.
106. Держархів Донецької обл., ф. Р-1807, оп. 1, спр. 3, арк. 76.

Рукопис до редакції надійшов 15.08.2013 р.